

Syczewski, Tadeusz

Charakterystyczne okoliczności śmierci w ludowej interpretacji na Podlasiu

Studia Teologiczne 20, 253-265

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. TADEUSZ SYCZEWSKI

CHARAKTERYSTYCZNE OKOLICZNOŚCI ŚMIERCI W LUDOWEJ INTERPRETACJI NA PODLASIU

Treść: Wstęp; 1. Ludowe wyobrażenia śmierci. 2. Zapowiedź śmierci w wierzeniach ludowych. 3. Lekki i ciężki zgon według interpretacji ludu. Zakończenie.

Wstęp

Śmierć człowieka była zawsze wielką tajemnicą, stąd też jej „Misterium” starano się wyjaśnić za pomocą zwyczajów, obrzędów, przesądów oraz odwołując się do różnych religii i systemów filozoficzno-teologicznych. Zgon ludzki budzi liczne pytania i dociekania na temat sensu ludzkiego życia, śmiertelności ciała, nieśmiertelności duszy, form pozagrobowej egzystencji, oddziaływania zmarłych na żywych, a także licznych skojarzeń natury kosmologicznej. Te zagadnienia znajdują szeroki oddźwięk w obrzędowości katolickiej, jak również w bogatym folklorze wschodniej Białostoczczyzny¹.

W żadnym okresie historii temat śmierci nie był czymś obojętnym, ponieważ jest on istotowo związany z losem człowieka. Problem śmierci znalazł swe odbicie w bogatej literaturze², w sztuce³, w religijności, która bardzo często szukała odpowiedzi na nurtujące ją pytania dotyczące śmierci w praktykach pobożności⁴, uciekano się także pod protekcję świętych, wyrażało się to głównie w odbywanych licznych pielgrzymkach do grobów świętych⁵.

¹ Por. G. Z d a n i e c k a, *Zwyczaje i obrzędy terenu Białostoczczyzny*, Białystok 1996, s. 3.

² Por. J. W o r o n c z a k, *Skarga umierającego. Najstarsze przekazy i wzory obce*. „Pamiętnik Literacki”, 39 / 1950 /, s. 151-17.

³ Por. J. M. u c z k o w s k i, *Tańce śmierci w kościele OO. Bernardynów w Krakowie*, „Rocznik Krakowski” 22 / 1929 /, s. 120-135.

⁴ Por. H. W o j t y s k a, *Biczownicy*, EK, t. II, s. 517-520.

⁵ Por. Por. L. R e a u, *Iconographie de l'art, Chretien vol. 3, Paris 1957, 1471-1476*; K. G ó r s k i, *Uwagi o „Rozmyślaniach dominikańskich” na tle prądów religijnych XV i początku XVI wieku*, w: *Średniowiecze. Studia o kulturze*, t. II, Wrocław 1965, s. 317.

Katechizm Kościoła Katolickiego przypomina, że „Dzięki Chrystusowi śmierć chrześcijańska ma sens pozytywny. „Dla mnie bowiem żyć - to Chrystus, a umrzeć - to zysk” (Flp 1, 21). /.../ Istotną nowością śmierci chrześcijańskiej polega na tym, że przez chrzest chrześcijanin już w sposób sakramentalny „umarł z Chrystusem”, by żyć nowym życiem. Jeżeli umieramy w łasce Chrystusa, przez śmierć fizyczną wypełnia się to „umieranie z Chrystusem” i dopełnia w ten sposób nasze wszczęcie w Niego w Jego akcie odkupieńczym”⁶.

Chrześcijańska wizja śmierci jest wyrażona bardzo jasno w Prefacji o zmarłych: „Albowiem życie Twoich wiernych, o Panie, zmienia się, ale się nie kończy, i gdy rozpadnie się dom doczesnej pielgrzymki, znajdują przygotowane w niebie wieczne mieszkanie”⁷.

Przez pojęcie „wierzenia”, „ludowa interpretacja” rozumie się tę grupę poglądów i przekonań jednostki czy też danej wspólnoty ludzkiej, która nie da się do końca uzasadnić rozumowo, a która to opiera się na wierze i zaufaniu do autorytetów świeckich, czy też religijnych⁸.

Autor niniejszego artykułu chcąc uzyskać odpowiedź na pytanie: jakie jest wyobrażenie śmierci w wierzeniach ludowych, jakie są charakterystyczne okoliczności śmierci w ludowej interpretacji na Podlasiu, posłużył się materiałem empirycznym, uzyskany dzięki przeprowadzonym badaniom empirycznym przez studentów seminarium naukowego z liturgiki w diecezji drohiczyńskiej w latach 1994 - 2001, prowadzonego przez autora niniejszego artykułu⁹. Posłużono się specjalnym kwestionariuszem, opracowanym przez Ks. prof. dr. hab. Jerzego Kopia CP, Kierownika Katedry Liturgiki KUL. Przebadano łącznie 435 osób, w wieku od 45 do 90 lat. Przy wyborze respondentów kierowano się przede wszystkim wiekiem, gdyż ludzie starsi pamiętają najwięcej z interesującego nas zagadnienia. Wybór tych osób miał także wielki wpływ na bogactwo treści i pozwolił na częściowe odtworzenie panujących interpretacji ludowych odnośnie do problemu śmierci na Podlasiu.

⁶ KKK 1010.

⁷ *Mszal Rzymski*, 1 Prefacja o zmarłych, nr 86.

⁸ Por. *Słownik języka polskiego*, red. W. D o r o s z e w s k i, t. 9, Warszawa 1971, s. 1073.

⁹ D. K u j a w a, *Zwyczaje i obrzędy pogrzebowe w parafii Kamionna koło Węgrowa*, Lublin 1994 / mps BKUL /; Z. Ś r e d z i Ń s k i, *Zwyczaje i obrzędy pogrzebowe w parafii Topczewo koło Bielska podlaskiego*, Lublin 1994 / mps BKUL /; Z. K r ó l, *Zwyczaje i obrzędy pogrzebowe w parafii Stoczek Węgrowski koło Węgrowa*, Lublin 1995 / mps BKUL /; Z. B r o n i c k i, *Zwyczaje i obrzędy pogrzebowe w rejonie węgrowskim*, Lublin 1995 / mps BKUL /; W. W o j t k o w s k i, *Zwyczaje i obrzędy pogrzebowe w parafii Ciechanowiec*, Warszawa 1999 / mps BPWT /; K. Ż e r o, *Zwyczaje i obrzędy pogrzebowe w parafii Boćki koło Bielska Podlaskiego*, Warszawa 1999

Teren badań obejmuje 9 parafii diecezji drohiczyńskiej, która jest częścią Podlasia. W sensie administracyjnym teren ten jest traktowany jako jedna całość. Odnosi się to szczególnie do podziału stosowanego w administracji kościelnej. Parafie, w których przeprowadzono badania znajdują się na terenie Diecezji Drohiczyńskiej, ustanowionej decyzją Ojca Świętego Jana Pawła II 5 czerwca 1991 r.¹⁰. Na mocy bulli: *Totus Tuus Poloniae Populus* z 25 marca 1992 r diecezja drohiczyńska została poszerzona o cztery dekanaty z diecezji podlaskiej, czyli siedleckiej. Obejmuje ona terytorium około 8000 km kw. Na ogólną liczbę 320 tysięcy ludności, zamieszkałej na tym obszarze, około 90 tysięcy to prawosławni, około tysiąca do dwóch to wyznawcy innych wyznań. Pozostałe 228 tysięcy to katolicy obrządku rzymskokatolickiego. Diecezja drohiczyńska jest wybitnie rolnicza. Największe miasto na tym terenie nie przekracza 30 000 mieszkańców¹¹.

Każde ludzkie doświadczenie wiary oparte jest na specyficznym światopoglądzie, ideologii, religii i związanymi z nimi wierzeniami na temat śmierci i jej ludowych wyobrażeń¹².

W niniejszym artykule ukazane zostaną zebrane informacje podczas wywiadu środowiskowego w wyżej wymienionych parafiach, a szczególnie chodzić będzie tutaj o ukazanie charakterystycznych okoliczności śmierci w ludowej interpretacji na Podlasiu. Najpierw zostaną przedstawione ludowe wyobrażenia śmierci, następnie ukazana będzie zapowiedź śmierci w wierzeniach ludowych oraz lekki i ciężki zgon według interpretacji ludu.

1. Ludowe wyobrażenia śmierci

Śmierć to naturalny koniec życia ludzkiego¹³. Jej temat fascynował wielu naukowców, teologów, filozofów i wszystkich ludzi poszczegól-

/ mps BPWT /; K. Z a l e w s k i , *Zwyczaje i obrzędy pogrzebowe w parafiach Sokółowa Podlaskiego*, Warszawa 2001 / mps BPWT /; Z. J. N i e m y j s k i , *Zwyczaje i obrzędy pogrzebowe w parafii Kamionna koło Węgrowa*, Warszawa 2001 / mps BPTW /; B. S a w i c k i , *Zwyczaje i obrzędy pogrzebowe w parafii Perlejewo*, Warszawa 2002 / mps BPWT /.

¹⁰ Por. E. Borowski. Diecezja Drohiczyńska. W: Drohiczyń Miasto - Diecezja - Ludzie. Drohiczyń 1999 s. 20.

¹¹ Por. tamże s. 20.

¹² Por. Z. Zdybicka. Śmierć w wielkich religiach świata w głównych kierunkach filozoficznych, AK 72 / 1980 /, z. 1, s. 394.

¹³ Por. KKK 1007; M. Rusecki, *Być chrześcijaninem dziś*, Lublin 1992, s. 253.

nych epok i kultur¹⁴. Rozmowy o śmierci, przemijaniu, o tym, że człowiek jest tylko pielgrzymem na tej ziemi weszły na stałe do roku kalendarzowego i liturgicznego, który inspirował nie tylko twórców kultury, ale także odbiorców ich wysiłków artystycznych¹⁵.

Każde wyobrażenie ukazuje odmienny model czy koncepcję śmierci. Na badanym terenie występują różne koncepcje i wyobrażenia śmierci. Przede wszystkim śmierć rozumiana jest tutaj jako „biała postać” (Hajnówka). Taka postać miała charakter „wysokiej kobiety” (Ignatki), która była ubrana „w długą suknię” (Godzieby)¹⁶, ale „była brzydka” (Boćki), inni podkreślają jej szczegóły i opisują, że „była chuda i wysoka, przezroczysta kostucha” (Krasnowieś, Topczewo), „o odrażającej fizjonomii” (Wygonowo), gdyż zamiast twarzy posiada „czaszkę” (Boćki) lub wprost opisują „o twarzy kościotrupa” (Lipki Stare), „szkielet ludzki w białej szacie z kosą” (Lipki Stare)¹⁷. Jednak najbardziej znana personifikacja śmierci jest owa „odrażająca kostucha z kosą” (powszechna opinia respondentów)¹⁸.

Wielu informatorów stwierdza, że śmierć przychodzi w „postaci anioła ze skrzydłami” (Laski). Niektórzy respondenci opisują dokładniej i mówią, że „po dzieci przychodzi Anioł, po ludzi grzesznych: młodych, starców przychodzi ta z kosą” (Twarogi). Inne opisy podawane przez ankietowanych na temat wyobrażeń śmierci to: „człowiek na czarno ubrany z kapturem na głowie, trzymający kosę w ręku” (Czerlonka)¹⁹. Wszystko zależy od tego, kto jakie prowadził życie. Ci zaś, którzy żyją zgodnie z Przykazaniami Bożymi, są uczciwi, chodzą do Kościoła, mają czyste sumienie, śmierć nie jest jakimś tragicznym wydarzeniem w życiu człowieka, ale końcem ziemskiej pielgrzymki, jest jednocześnie początkiem nowej drogi czyli wieczności²⁰. Ludzie pochodzący ze wsi podkreślają to, że „zli umierają przerażeni i bardzo niespokojni, dobrzy zaś odchodzą z tego świata cicho i spokojnie, nieraz nawet z uśmiechem na twarzy (Twarogi, Ruchna). Ten, kto żyje z dala od Boga „długo cierpi i nie może umrzeć” (Węgrów). Człowiek zaś pojednany z Panem Bogiem, uczciwy „ma śmierć krótką” (Wę-

¹⁴ Por. Z. Z d y b i c k a, *Śmierć w wielkich religiach świata w głównych kierunkach filozoficznych*, dz. cyt., s. 387.

¹⁵ Por. M. R u s e c k i, *Być chrześcijaninem dziś*, dz. cyt. s. 225.

¹⁶ Por. Z. Ś r e d z i ń s k i, dz. cyt., s. 8.

¹⁷ Por. Z. K r ó l, dz. cyt., s. 23.

¹⁸ Por. T. Chrzanowski, *Śmierć w dawnej sztuce polskiej*, AK 72 / 1980 /, z. 3, s. 422.

¹⁹ Por. Z. J. N i e m y j s k i, dz. cyt., s. 10.

²⁰ Por. D. K u j a w a, dz. cyt., 10-11.

grów). W zależności od moralnego prowadzenia się umierającego śmierć przybierała różne postacie, np.: „diabła z widłami”, „szatana”, „piekła”, „trupiej czaszki” (Sokołów Podlaski)²¹. To potwierdzałoby tę prawdę, że według niektórych informatorów śmierć nie powinna być jednakowa dla wszystkich ludziom: „ten, kto żyje w przyjaźni z Bogiem ma śmierć przyjemniejszą, umiera spokojnie. Znaczy to, że śmierć jest duchem i przychodzi do niego w postaci Anioła” (Laski, Węgrów). Stąd powszechne wśród respondentów powiedzenie: „śmierć jest taka, jakie życie”. Badani podkreślają, że źli ludzie umierają przerażeni i bardzo niespokojni, dobrzy zaś odchodzą z tej ziemi spokojni, cicho, czasami nawet z uśmiechem na twarzy (Stoczek, Zgrzebichy)²².

W badaniach wyszło i to, że śmierć wyobrażana jest także jako „Duch Święty”, który przychodzi po duszę ludzką (Boćki)²³.

Powszechnie wyobrażany jest zgon jako „pająk zmieniający się w piękną dziewczynę”.

Sam fakt ukazywania się śmierci był różnie interpretowany: „przyszła, aby zabrać”. Ukazanie się śmierci przy nogach chorego w wierzeniach ludowych oznaczało, że ten człowiek „pożyje jeszcze kilka dni” (Falki)²⁴.

2. Zapowiedź śmierci w wierzeniach ludowych

Informatorzy bardzo mocno podkreślają, że fakt odejścia człowieka z tej ziemi jest poprzedzany przez różnego rodzaju znaki. Cała rzecz polega tylko na tym, aby te różnego rodzaju znaki właściwie zinterpretować. Stąd zwłaszcza ludzie starsi są bardzo dobrymi stróżami wierzeń ludowych i łatwiej odczytują charakterystyczne znaki zapowiadające śmierć. Z przeprowadzonych badań ankietowych można ująć te wierzenia zapowiadające śmierć w pewne grup: istoty wieszczące śmierć, niezwykle zdarzenia w przyrodzie, zachowanie się chorego, sny jako zapowiedzi śmierci, odgłosy i inne znaki zapowiadające zgon.

a) Istoty wieszczące śmierć

Wśród istot zapowiadających śmierć na pierwszy plan wysuwają się zwierzęta i ich dziwne zachowanie (powszechna opinia respondentów)²⁵. Informatorzy podkreślają szczególnie rolę psa, „który był już

²¹ Por. K. Z a l e w s k i, dz. cyt., s. 10.

²² Por. Z. K r ó l, dz. cyt., s. 24.

²³ Por. K. Ż e r o, dz. cyt., s. 10.

²⁴ Por. Z. Ś r e d z i Ń s k i, dz. cyt.,

²⁵ Por. A. F i s c h e r, *Zwyczajne pogrzebowe ludu polskiego*, Lwów 1921, s. 9.

towarzyszem człowieka w epoce kamiennej, gdy ten pewnie nie znalazł jeszcze innych zwierząt domowych”²⁶. Stąd powszechna opinia respondentów badanego terenu, „że wycie psa jest niezawodnym znakiem mówiącym o zbliżającej się śmierci”. Niektórzy podkreślają, że duże znaczenie podczas tego wycia psa ma jego zachowanie. Jeśli pysk „miał do dołu oznacza to śmierć, natomiast jeśli do góry, wróży to niezawodnie pożar we wsi” (Laski)²⁷.

Kolejnym zwierzęciem wieszczącym śmierć według respondentów jest koń. Zwierzę to podobnie jak pies należy do zwierząt domowych człowieka pierwotnego i jest z nim bardzo związane. Koń towarzyszy człowiekowi przez całe życie, aż do grobu²⁸. Informatorzy podawali, że „kopanie konia kopytem po przywiezieniu księdza do chorego oznacza, że ten człowiek będzie pochowany” (Twarogi), także „rzenie konia zapowiada śmierć” (Zambrzyńiec)²⁹.

Kolejnym zwiastunem śmierci według wierzeń ludowych jest kret: „rycie gleby przez kreta wskazuje na deszcz lub śnieg” (Hajnowka), „nadmierne zaś rycie gleby przez kreta zwiastuje śmierć gospodarza” (Laski). Rycie zaś, podobnie jak kopanie psa, czy grzebanie konia w umyśle ludzkim kojarzy się z grzebaniem, czyli ze śmiercią³⁰.

Innym zwierzęciem zapowiadającym zgon jest łasica. Jest przekonanie, że gdy ktoś spotka ją kopiącą ziemię w ogrodzie „niechybnie umrze” (Krasnodęby)³¹.

Wśród ptaków zapowiadających fakt śmierci, najczęściej respondenci wymieniają sowę. Jej naturalnym środowiskiem są lasy i pola, jest rozpowszechniona w całej Polsce³². Według wierzeń ludowych: „Pojawienie się jej w pobliżu siedzib ludzkich może wróżyć nieszczęście” (Węgrów). Niektórzy potrafią przepowiadać różne zjawiska nawet z głosu ptaka, np.: kiedy odzywa się stękającym tonem, prawdopodobnie ktoś zachoruje, gdy stęka zapowiada choremu rychłą śmierć. Kiedy naśladuje jakby kwilenie małego dziecka, niezamężnej kobiecie urodzi się dziecko³³. Ankietowani podkreślają, że jeśli „sowa kraży zapowiada to albo śmierć, lub narodziny dziecka” (Węgrów)³⁴.

²⁶ Por. tamże, s. 16; W. K o p a l i ń s k i, *Słownik symboli*, Warszawa 1990, s. 317.

²⁷ Por. K u j a w a, dz. cyt., s. 12.

²⁸ Por. A. F i s c h e r, *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*, dz. cyt., s. 17.

²⁹ Por. D. K u j a w a, *Zwyczaje i obrzędy pogrzebowe*, dz. cyt., s. 13.

³⁰ Por. A. F i s c h e r, *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*, dz. cyt., s. 22.

³¹ Por. K. Z a l e w s k i, dz. cyt., s. 15.

³² Por. J. S o k o l o w s k i, *Ptaki polskie*, Warszawa 1965, s. 94.

³³ Por. O. K o l b e r g, *Dziela wszystkie*, t. 53, Litwa, Wrocław-Poznań 1966, s. 406.

³⁴ Z. B r o n i c k i, dz. cyt., s. 26.

Ankietowani wymieniają także wśród ptaków puszczyka. Jest on dosyć rozpowszechniony i pospolity, szczególnie w starych drzewostanach, w lasach, parkach i alejach na terenie naszego kraju³⁵. Z tej przyczyny, że jego naturalnym środowiskiem są głównie lasy i pola, to już „samo pojawienie się puszczyka przy zabudowaniach gospodarskich wróży śmierć” (Laski). Ankietowani zwracają także uwagę na głos puszczyka: „Jeśli woła przeciągle, to zapowiada zgon” (Kamionna). Inni zaś informatorzy mówią, że głos tego ptaka oznacza zgon albo urodzenie dziecka, zależy od tego „jak krzyczy” (Zambrzyńiec)³⁶.

Dla wielu respondentów śmierć wróży także sroka, chociaż jest ona także zapowiedzią „przyjazdu gości”³⁷ lub wskazuje utratę mienia (Hajnówka)³⁸.

Zgon według wierzeń ludowych zapowiada wrona lub kruk. Sam wygląd zewnętrzny tych ptaków zapowiada smutek: czarne upierzenie, przykry i smutny głos sprawiły, że wśród ludzi uchodziły one zawsze za symbol złego, śmierci i zniszczenia³⁹. Dlatego też respondenci zeznają, że „Gdy przelatuje nad człowiekiem i zakracze, zapowiada to jakieś nieszczęście” (Węgrów)⁴⁰.

Śmierć zapowiadać może także piejąca kura: „kiedy kura pieje, oznacza to biedę”, żeby pozbyć się tego nieszczęścia należy „uciąć kurze łeb” (Węgrów; Hawryłki)⁴¹.

Inne zaś ptaki uderzeniem dzioba w okno zapowiadają rychłą śmierć. także kukułka obwieszcza wyrok: „ile razy kukułka kuknie, tyle lat człowiek będzie żył” (Węgrów)⁴².

b) Niezwykłe zdarzenia w przyrodzie

Z tej racji, że życie człowieka związane jest z przyrodą, dlatego też w swych ludowych wierzeniach przywiązuje on wielką rolę do obserwacji tego rodzaju zdarzeń.

Wśród informatorów istnieje przekonanie, że burze w lesie wróżą śmierć: „gdy burza wywraca drzewa, to będą umierać ludzie” (Miedzanka)⁴³.

³⁵ Por. J. Sokołowski, *Ptaki Polski*, Warszawa 1965, s. 94.

³⁶ Por. D. Kujawa, dz. cyt., s. 13.

³⁷ Por. Z. Bronicki, dz. cyt., s. 26.

³⁸ Por. Z. J. Niemyski, dz. cyt., s. 15.

³⁹ Por. H. Biegeleisen, *U kolebki, Przed ołtarzem, Nad mogiłką*, Lwów 1926, s. 412.

⁴⁰ Por. Z. Bronicki, dz. cyt., s. 26.

⁴¹ Por. tamże, s. 27.

⁴² Por. K. Żero, dz. cyt., s. 12.

⁴³ Por. Z. Bronicki, dz. cyt., 26.

Gdy zaś wieje gwałtowny, silny wiatr ludzie powszechnie mówią, że ktoś się powiesił, ponieważ „zły duch przybiera postać wiatru” (Węgrów)⁴⁴.

Spadająca zaś gwiazda także wróżyła śmierć człowieka, w ten sposób ogłaszała, że ktoś umarł (powszechna opinia).

Z tej racji, iż życie człowieka na wsi związane jest z zajęciami gospodarczymi, z uprawą ziemi, wiele wyobrażeń o śmierci, związanych jest z wykonywaniem prac polowych⁴⁵, np.: pominięcie rządka przy sadzeniu oraz zagonu przy siewie zapowiadało śmierć (powszechna opinia)⁴⁶. Wycięcie zaś drzewa owocowego zapowiadało jakieś nieszczęście, niekoniecznie śmierć (Twarogi)⁴⁷. Kwitnące zaś drzewa na jesieni też w wierzeniach ludowych na badanym terenie odbierane są jako zapowiedź nieszczęścia, a często nawet śmierci (Węgrów)⁴⁸.

c) Zachowanie się chorego

Ludzie, zwłaszcza chorzy, którzy wyczuwali rychłą śmierć prosili rodzinę, aby przywiozła kapłana, bo pragną wypowiedać się (Malec)⁴⁹. Dlatego też moment rychłej śmierci jest dla tych ludzi czasem pojednania się z Panem Bogiem, ale i przeproszenia się z sąsiadem lub najbliższymi członkami rodziny. Stąd wielu w takiej chwili prosi o wybaczenie i darowanie wszelkich win i urazów, by móc spokojnie stanąć przed Panem Bogiem. Dlatego też umierający „podawał rękę” „przebaczał i prosił o przebaczenie wszystkich win” (Malec; Sokołów Podlaski)⁵⁰.

Ankietowani podkreślają także ostatnią wolę chorego. Na ogół jest nią modlitwa, zgoda w rodzinie, równy podział majątku, należyte wykonanie testamentu (powszechna opinia respondentów). Jeśli chodzi o sprawy związane z samym pogrzebem, to umierający najczęściej mówili w czym mają być ubrani i gdzie mają być złożone doczesne ich szczątki, określali dokładne miejsce pochówku (Ciechanowiec)⁵¹.

⁴⁴ Por. tamże.

⁴⁵ Por. A. F i s c h e r, *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*, dz. cyt., s. 50-51.

⁴⁶ Por. D. K u j a w a, dz. cyt., s. 15.

⁴⁷ Por. tamże.

⁴⁸ Por. Z. B r o n i c k i, dz. cyt., s. 28.

⁴⁹ Por. W. W o j t k o w s k i, dz. cyt., s. 12.

⁵⁰ Por. K. Z a l e w s k i, dz. cyt., s. 16; A. A r i e s, *Człowiek i śmierć*, Warszawa 1989, s. 549.

⁵¹ Por. W. W o j t k o w s k i, dz. cyt., s. 12.

Obserwowano także zachowanie chorego w obliczu śmierci: „jeśli trzęsie się przez chwilę, to oznaczało zbliżającą się śmierć” (Gajówka Zach.)⁵². Domownicy lub sąsiedzi obserwują chorego. Dlatego też słuchają tego, „co mówi, jak się zachowuje, jak wygląda”⁵³. Niektórzy podkreślają, że „żółte plamy na buzi lub ręce, mgliste oczy, wyciągnięcie nosa i zimne nogi oznaczają śmierć” (Stoczek)⁵⁴.

d) Sny jako zapowiedzi śmierci

Ludność badanego terenu wielką rolę przypisuje także snom. Stąd nie lekceważą ich, ale traktują je bardzo poważnie. Wierzenia te opierane są na fakcie, iż w Piśmie Świętym sen występuje jako swego rodzaju znak objawienia, rozkazu, a nawet proroctwa (por. Rdz 20, 3-6; Sdz 7, 13 n; Mt 1, 20-24)⁵⁵.

Na badanym terenie, wśród respondentów panuje powszechne przekonanie, że sen może niekiedy zapowiadać czyjąś śmierć. Jeśli chodzi o sny zapowiadające zgon według informatorów, to najczęściej wymieniają następujące: „gdy choremu śnią się bliscy zmarli, to zapowiada o bliskim spotkaniu w wieczności” (powszechna opinia). Jeśli zaś zdrowemu przyśniło się, że chory umarł, tłumaczono to tym, że ten chory będzie jeszcze długo żył (Węgrów)⁵⁶. Do tej grupy należy zaliczyć także następujące sny: „o wypadaniu zębów, pogrzebie, brudnej wodzie, ubrudzonym krwią lub błotem, dołach, walących się stropach itp.” (Węgrów, Kamionna).

Także „sen z białym koniem, ciemne ubrania, ścięte i złamane drzewa, czarne jagody”, zapowiada śmierć lub nieszczęście w najbliższym czasie (powszechna opinia respondentów).

e) Odgłosy i inne znaki zapowiadające zgon

Informatorzy są przekonani, że śmierć mogą zapowiadać także różne znaki nienaturalnego pochodzenia, które na ogół są wywoływane przez umarłych, dusze bliskich, cierpiących w czyśćcu. Dlatego też respondenci wymieniają następujące dziwne odgłosy: „W jednym domu, kiedy miał umrzeć ojciec, ktoś rzucał piachem w szybę” (Węgrów), innym razem przed śmiercią kogoś bliskiego „słyszał było pu-

⁵² Por. Z. K r ó ł, dz. cyt., s. 35; O. K o l b e r g, *działa wszystkie*, t. 53, Litwa, Wrocław-Poznań 1966, s. 388.

⁵³ Por. tamże.

⁵⁴ Por. tamże; A. F i s c h e r, *Zwyczajne pogrzebowe ludu polskiego*, dz. cyt., s. 55.

⁵⁵ Por. H. L a n g k a m m e r, *Słownik biblijny*, Katowice 1989, s. 141.

⁵⁶ Por. Z. B r o n i c k i, dz. cyt., s. 31.

kanie w okno i w drzwi, a kiedy domownicy wychodzili nikogo nie było widać” (Warchoły)⁵⁷. Do tej grupy należy zaliczyć także „upadek obrazu” (powszechna opinia). Gdy obraz spadł ze ściany odczytywano to zjawisko jako interwencję sił pozaziemskich, która zapowiadała jakieś nieszczęście w rodzinie, najczęściej śmierć kogoś bliskiego.

Na badanym terenie jest też powszechne przekonanie, że dym ze świecy z racji chrztu, obrzędu namaszczenia chorych, wizyty duszpasterskiej kapłana, czyli tzw. kolędy pomagał w odczytaniu losów człowieka: „Jeśli dym idzie do góry, oznacza to, że będzie żył. A gdy porusza się ku drzwiom, to trzeba go będzie niedługo wynieść na cmentarz” (Twarogi)⁵⁸. Zgaśnięcie zaś świecy przy ślubie oznacza szybką śmierć jednego z małżonków, w zależności od tego, po której stronie zgasła, ten pierwszy umrze. To samo odnosi się także do chrztu świętego. gdy podczas tego obrzędu świeca zgaśnie, to jest przekonanie, że dziecko to niedługo umrze lub zachoruje (powszechna opinia).

3. Lekki i ciężki zgon według interpretacji ludu

Od zarania dziejów człowiek zdawał sobie sprawę z tego, że kiedyś musi umrzeć. Na ogół większość ludzi boi się śmierci i pragnie, aby jej przyście było szybkie, a sam zgon lekki⁵⁹. Powszechnie funkcjonuje przekonanie, także i na badanym terenie, że człowiek szlachetny, uczciwy, czyniący w swoim życiu wiele dobra zasługuje na łagodną śmierć, gdyż ona zabiera go w stanie łaski, pogodzonym z Panem Bogiem i bliźnimi (powszechna opinia respondentów)⁶⁰.

Ankietowani na ogół śmierć rozumieją jako „westchnięcie”, ale tylko wtedy, gdy człowiek był w stanie łaski uświęcającej (Sokołów Podlaski)⁶¹. Lekka śmierć to ta, do której człowiek ma czas, aby się przygotować (powszechna opinia).

Według badanych niektóre dni tygodnia są uważane za czas szczęśliwej, wprost błogosławionej śmierci. Zgon w tym okresie jest szczególną łaską, otrzymaną od Pana Boga. Powszechnie za takie dni na badanym terenie uważa się: sobotę, dzień poświęcony Matce Bożej; niedzielę, w tym dniu Chrystus Zmartwychwstał; środę, która poświęcona jest św. Józefowi; piątek, dzień męki i śmierci Zbawiciela na krzyżu. Ponadto dniami

⁵⁷ Por. tamże.

⁵⁸ Por. D. K u j a w a, dz. cyt., s. 19.

⁵⁹ Por. T. C i o ł e k, *Wyrzeczysko, O świętowaniu w Polsce*, Białystok 1976, s. 64.

⁶⁰ Por. A. S i e m i a n o w s k i, *Śmierć i perspektywa nadziei*, Gniezno 1992, s. 26.

⁶¹ Por. K. Z a l e w s k i, dz. cyt., s. 19.

szczęśliwego zgonu są: dni Wielkiego Tygodnia (powszechna opinia). Natomiast wśród Świąt najczęściej wymienianych są: Święta Matki Bożej, szczególnie Uroczystość Wniebowzięcia NMP, Zmartwychwstanie, Najświętszego Ciała i Krwi Pańskiej, czyli Boże Ciało i następujących osiem dni, Wniebowstąpienie Pana Jezusa, Uroczystość św. Józefa, wspomnienie św. Barbary. Informatorzy podkreślali, że jeśli ktoś zmarł w te dni, to byli przekonani, że „zasłużył sobie na szczęśliwą śmierć” (powszechna opinia). Jest także głębokie przekonanie wśród ludzi badanego terenu, że wielką rolę odgrywają tutaj patronowie dobrej śmierci. Należy do nich szczególnie zwracać się i prosić ich o łaskę dobrego zgonu. Wśród tych patronów najczęściej wymieniają: Matkę Bożą, św. Józefa, św. Annę, św. Barbarę, św. Antoniego, Anioła Stróża (powszechna opinia). Na badanym terenie istnieje cały szereg przepięknych modlitw o dobrą śmierć. Znanymi jest wiele aktów strzelistych, a także wielką rolę w momencie śmierci odgrywają modlitwy własnymi słowami wypowiedane: „Jezus, Maryjo, Józef Święty bądź przy duszy mojej” (Filipy). Na badanym terenie jest znanych bardzo dużo różnych pieśni o dobrej śmierci: „Szczęśliwy, kto sobie Józefa ma za patrona”⁶² albo „Ja wasz sercem jestem całym” (zeszyt z tekstem w posiadaniu Ks. Z. Średzińskiego, Bielsk Podlaski)⁶³. Ogólnie panuje przekonanie wśród wiernych, że patronowie dobrej śmierci, kiedy wzywa się ich pomocy, upraszają umierającemu lekką i cichą śmierć, a także zapewniają miejsce w niebie (powszechna opinia).

Wśród ludzi badanego terenu panuje przekonanie, że ciężki zgon jest karą za grzechy, za złe życie, za sumienie obciążone winami, a czasami nawet powiązań ze złymi duchami. Respondenci uważają, że pewną formą odpłaty już tu na ziemi za wyrządzone krzywdy i niemoralne prowadzenie się jest ciężki zgon (powszechna opinia).

Wśród złorzeczeń najczęściej występujące na tym terenie to: „żebyś nie skonał”, „żebyś nie zaznał śmierci”, „żebyś nie zaznał spokoju w chwili zgonu”, „żeby cię śmierć nie mogła zabrać”, „żebyś nieba nie doczekał, żeby cię diabeł na widłach niósł, byś konał w długich męczarniach, żeby cię Bóg skarał w godzinę śmierci” (powszechna opinia).

Występują też wśród ludzi badanego terenu piękne życzenia skierowane pod adresem umierającego: „Daj ci Boże lekką śmierć”, „oby ci ziemia lekką była” (powszechna opinia).

Mówiąc o środkach zapobiegających ciężkiemu zgonowi, to respondenci najczęściej wymieniają następujące: pomoc lekarską, modlitwę (powszechna opinia).

⁶² J. S i e d l e c k i, *Śpiewnik kościelny*, Kraków 1987, s. 417;

⁶³ Z. Ś r e d z i ń s k i, dz. cyt.,

Zakończenie

Podsumowując rozważania na temat charakterystycznych okoliczności śmierci w ludowej interpretacji na Podlasiu należy podkreślić, że jest to temat bardzo ciekawy i posiadający wiele problemów wielopłaszczyznowych. Ludowe wierzenia przedstawione w tym artykule dotyczyły zapowiedzi śmierci, czyli zjawisk przyrody, według których ludzie rozpoznają nadchodzący zgon m.in., jako postać ubrana szatami fantazji w białe szaty, z kosą w dłoniach. Przedstawione zostało także zjawisko odczytywania nadejścia śmierci dzięki specyficznemu zachowaniu się zwierząt, takich jak: pies, koń, kret, łasica, a także ptakom sowa, puszczyk, jaskółka, kruk, wrona, kura. Znakiem nadejścia zgonu dla wielu osób są także liczne, niecodzienne zjawiska, występujące w przyrodzie. Do nich należy zaliczyć: silny wiatr, nagłą burzę, spadające gwiazdy z nieba, różne dziwne wydarzenia podczas pracy na polu itp.

W odczytywaniu bliskiej śmierci ważne było także przedstawienie zachowania się chorego. Ankietowani ukazywali to jako pewną formę rachunku, sumienia, uporządkowanie wszelkich spraw, naprawienie krzywd, pojednanie się z Bogiem i ludźmi.

Ważną rolę w wierzeniach ludowych na temat śmierci odgrywały także sny, które niekiedy wskazywały na śmierć osób bliskich.

Do zachowań chorego i specyficznych odgłosów oraz znaków zapowiadających śmierć respondenci wymieniali prośby chorego, ostatnią wolę. Do odgłosów zapowiadających zgon należy zaliczyć: pukanie w okno, rzucanie piachem w szybę, upadek obrazu ze ściany itp.

Ankietowani mówili także na temat lekkiego i ciężkiego zgonu. Podawali dni szczęśliwej śmierci i wskazywali na dobrych patronów zgonu. A także znane są dosyć liczne powiedzenia życzące dobra i złorzeczące związane ze śmiercią.

Ciężar śmierci zależy jednak według ankietowanych od jakości życia człowieka, od jego wiary.

Należy podkreślić tę prawdę, że dla większości informatorów śmierć nie jest tragicznym odejściem z tego świata, ale jest przejściem do innego lepszego życia. Ta nadzieja przyświeca szczególnie ludziom, którzy na tej ziemi czynili wiele dobra. Śmierć dla chrześcijanina jest tylko zakończeniem ziemskiej pielgrzymki, czyli czasu łaski i Bożego miłosierdzia. Prawdę tę bardzo jasno wyklada także Katechizm Kościoła Katolickiego, gdy mówi: „Dzień śmierci jest dla chrześcijanina, po zakończeniu jego życia sakramentalnego, dopełnieniem nowych narodzin rozpoczętych na chrzcie św.; jest ostatecznym „upodobnieniem”

go do „obrazu Syna”, którego udziela namaszczenie Duchem Świętym; jest uczestnictwem w Uczcie Królestwa, zapoczątkowanej w Eucharystii, nawet jeśli zachodziłaby jeszcze potrzeba ostatecznego oczyszczenia, by móc przywdziać szatę godową”.⁶⁴

CHARACTERISTIC CIRCUMSTANCES OF DEATH IN POPULAR INTERPRETATION IN THE PODLASIE REGION

SUMMARY

The article represents the problem of characteristic circumstances of death in Podlasie's people interpretation. It describes people's imaginations of death; prognostication of death in people's beliefs; light and hard death, the prognostication of death or nature's occurrences, with the help of which people recognize approaching death as a figure in white garments and with scythe in hands. The article represents also the prognostication of approaching death thanks to specific behaviour of animals and numerous unusual occurrences of nature.

The behaviour of sick person (the last will and requests) is very important for the settlement of the affairs, retrieval and reconciliation with God and people.

The dreams, which pointed out the death of relatives and close friends are very important in people's imaginations.

The people inquired say about the light, hard death and days of happy opportune death and kind Patrons of death.

⁶⁴ KKK 1682.